

KSIĄŻĘ ADAM JERZY CZARTORYSKI I JEGO STRONNICY W ŚWIELE HISTORIOGRAFII UKRAIŃSKIEJ*

 <https://orcid.org/0000-0003-4256-3496>

Adam Świątek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

PRINCE ADAM JERZY CZARTORYSKI AND HIS POLITICAL CAMP IN THE LIGHT OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

In 1937, the Warsaw historian Marcei Handelsman published a work entitled *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską* [Ukrainian politics of Prince Adam Czartoryski before the Crimean War]. So far, this book has been used by historians as the primary source of information on the Ukrainian issue in the views of the Hotel Lambert's leader. The author of this text has decided to collect Ukrainian works referring to the topic inaugurated by Handelsman. Unfortunately, no larger study has been prepared on the Ukrainian side. However, a number of articles and encyclopaedic notes showing Prince Adam and his Eastern policy (especially during his stay at the court of Tsar Alexander I Romanov) has been published. Ukrainian authors paid much more attention to Czartoryski's associates, who tried to put his ideas into practice. Ukrainian researchers wrote mainly about Michał Czaykowski (Sadyk Pasha) organizing the Cossack troops in the Ottoman Empire, about Hipolit Terlecki striving for the union of the Orthodox and Roman Catholic Churches, and finally about the ethnographer and writer Franciszek Duchiński clearly separating Ukraine from Russia in his writings.

Keywords: Prince Adam Jerzy Czartoryski, Ukrainian historiography, Michał Czaykowski (Sadyk Pasha), Hipolit Terlecki, Franciszek Duchiński.

Słowa kluczowe: książę Adam Jerzy Czartoryski, historiografia ukraińska, Michał Czaykowski (Sadyk Pasza), Hipolit Terlecki, Franciszek Duchiński.

* Tekst powstał w ramach projektu OPUS 13, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie, pt. „Pomiędzy dwoma zjazdami w Pradze. Związki między Słowianami w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach 1848–1908” (2017/25/B/HS3/00240, kierownik: prof. dr hab. Antoni Cetnarowicz).

Od ukazania się drukiem pracy Marcelego Handelsmana pod tytułem *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*¹ minęło już 86 lat. Autor nie tylko zarysował stan rozwoju narodowego Ukraińców w imperium Romanowów oraz Galicji Wschodniej, ale także ukazał wątek rosyjskiego słowianofilstwa i wreszcie politykę księcia Czartoryskiego na emigracji jako jego przeciwstawieństwo. Warszawski historyk scharakteryzował poglądy arystokraty, zrekapitulował podejmowane przez jego obóz działania względem Ukrainy, w końcu przedstawił aktywność postaci ze środowiska Czartoryskiego, które Ukrainą lub Ukraińcami były szczególnie zainteresowane. Pisał między innymi o Michale Czaykowskim, Franciszku Duchyńskim czy księdzu Hipolicie Terleckim. Wielowątkowe potraktowanie zagadnienia, solidna baza źródłowa, a także dostrzeganie działań politycznych oraz ich płaszczyzny ideowej sprawiły, że praca Handelsmana do dzisiaj jest wykorzystywana w polskiej (i nie tylko) historiografii jako podstawowe źródło informacji na temat Ukrainy stanowiącej element polityki wschodniej Czartoryskiego.

Należy skonstatować, że w zasadzie już nikt po Handelsmanie nie podjął się całościowej próby zarysowania stosunku Czartoryskiego na emigracji względem Ukraińców i Ukrainy. Tymczasem temat ten bynajmniej nie zamyka się w okresie emigracyjnym. Otóż zagadnienie ukraińskie, jakkolwiek je rozumieć (geograficznie, etnicznie, narodowo, politycznie, kulturalnie itd.), przewija się w całym życiu Czartoryskiego. Z ziemiami ruskimi wiązał księcia jego majątek (dobra w Sieniawie i Międzybożu). Ukraina miała też swoje miejsce w snutym przez niego, a ostatecznie niezrealizowanym planie puławskim, na nowo porządkującym przestrzeń całej Europy Wschodniej. Ponadto ziemie ruskie podlegały mu jako kuratorowi Wileńskiego Okręgu Naukowego. Wreszcie, przebywając na emigracji, widział konieczność zaangażowania mieszkańców tych terenów do wspólnej walki z caratem. Przyjazny stosunek do Rusinów galicyjskich i ukraińskich Kozaków widoczny był nie tylko w jego własnej polityce, ale także w przekonaniach i działaniach jego krewnych i powinowatych (choćby Jerzego Czartoryskiego czy Adama Sapiehy) oraz licznych współpracowników (zwłaszcza Michała Czaykowskiego „Sadyka Paszy”).

Zasługą Handelsmana jest to, że temat stosunku księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec Ukrainy niejako wykreował i zwrócił na owo zagadnienie uwagę ukraińskich uczonych. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej na książkę Handelsmana zdążył zareagować Dmytro Doroszenko, były minister spraw zagranicznych ukraińskiego Hetmanatu, a po jego upadku, na emigracji, profesor kilku uniwersytetów europejskich (w Wiedniu, Pradze, Monachium i Warszawie)². Doroszenko w swojej długiej, bo liczącej 15 stron druku recenzji odniósł się do poszczególnych

¹ M. Handelsman, *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*, Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, t. 35, Seria Prac Komisji dla Badań Zagadnień Polsko-Ukraińskich, z. 3, Warszawa 1937 (praca była zarazem 3. tomem jego własnego cyklu pt. *Rozwój narodowości nowoczesnej*).

² D. Doroszenko, *Ukraińska polityka księcia Adama Czartoryskiego. Na marginesie książki Marcelego Handelsmana*, *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską (Warszawa 1937. Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, tom XXXV)*, „Przegląd Współczesny” 1939, t. 68, s. 130–144.

fragmentów książki oraz podjął szerszą refleksję nad ukraińskim ruchem narodowym jako takim, przez co jego recenzja nie tylko jest polemiką czy pochwałą ustaleń Handelsmana, ale też rozwija pewne wątki, które – zdaniem Doroszenki – polski historyk niedostatecznie rozwinął czy rozstrzygnął. Główny zarzut dotyczył tytułu publikacji, w zasadzie tematowi pracy Handelsmana odpowiada bowiem jedynie czwarty, ostatni rozdział monografii (*IV. Ukraińska polityka ks. Adama*). Wszystkie wcześniejsze mają raczej charakter wprowadzenia i to do nich najwięcej uwag miał Doroszenko. Nie ma potrzeby przytaczać w tym miejscu wszystkich uzupełnień i polemik recenzenta, bo nie tyczą się one *de facto* Czartoryskiego. O księciu ukraiński uczony pisał niewiele, skupił się za to na zapleczu politycznym arystokraty. Spostrzegł, że jego współpracownicy szli o wiele dalej w swoich projektach politycznych, kulturalnych czy religijnych względem Ukrainy aniżeli on sam. Doroszenko wiele uwagi poświęcił zwłaszcza trzem z nich: Michałowi Czaykowskiemu tworzącemu kozackie wojska w imperium osmańskim, Franciszkowi Duchiniowskiemu zwalczającemu Rosję na łamach swoich pism i księdzu Hipolitowi Terleckiemu projektującemu katolicko-prawosławną unię kościelną. Mimo niepowodzenia tych planów historyk stwierdził, że patrząc na całość ukraińskiej polityki księcia Adama, „nie można jej odmówić realizmu w założeniach”³. Doroszenko w końcowych akapitach swej w zasadzie pochlebnej recenzji kwitował, że „książka prof. Handelsmana wzbudzi wielkie zainteresowanie wszystkich badaczy historii stosunków polsko-ukraińskich”⁴.

Przewidywania Doroszenki się spełniły, ale nie od razu i tylko częściowo. Po II wojnie światowej i nastaniu marksistowskiej historiografii na sowieckiej Ukrainie o księciu Czartoryskim i polskiej emigracji zupełnie zapomniano. O polskim ruchu liberalnym po powstaniu listopadowym co prawda pisano w USRS, ale bez emigracyjnego kontekstu; wspomniano tylko o jego rewolucyjnych działaczach zmierzających do przebudowy ówczesnych stosunków społecznych⁵. Na temat Adama Czartoryskiego, a zwłaszcza jego stronników, można było swobodnie pisać na emigracji, w środowisku ukraińskiej diaspory, w Ukrainie zaś – dopiero po uzyskaniu przez nią niezależności, czyli po 1991 roku.

Niestety w ukraińskiej historiografii nie powstało żadne monograficzne ujęcie poruszanej tu problematyki, ale artykuły rozproszone po licznych periodykach tworzą pewien obraz stosunku ukraińskiej nauki do przywódcy konserwatywno-liberalnego odłamu polskiej emigracji. Niniejszy artykuł ma na celu przybliżenie w ogólnym zarysie zakresu zainteresowań ukraińskiej historiografii osobą i obozem Czartoryskiego. Należy więc zadać następujące pytania: Jakie wątki czy okresy z życia arystokraty interesowały ukraińską historiografię i dlaczego? Jakie aspekty działalności politycznej księcia wzbudzały zainteresowanie historyków z Ukrainy i w diasporze? Którzy stronnicy lidera polskiej emigracji stali się bohaterami ukraińskich opracowań popularnych bądź naukowych i z jakiego powodu?

³ Ibidem, s. 135.

⁴ Ibidem, s. 142.

⁵ Пор. пр. Г. Гербільський, *Передова суспільна думка в Галичині (30-і – середина 40-х років XIX століття)*, Львів 1959, s. 123–155; idem, *Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.)*, Львів 1964, s. 218–246.

Niewątpliwie ukraińską historiografię łączy z polską wątek znaczenia roli księcia Adama w poszukiwaniu możliwości wspólnego polsko-ukraińskiego (kozackiego) wystąpienia przeciwko Imperium Rosyjskiemu. W niniejszym tekście zostanie więc zwrócona szczególna uwaga na te prace ukraińskich autorów, które odnosiły się do zaangażowania księcia i jego stronników na rzecz sprawy ukraińskiej. Nie mniej interesujące są jednak prace ukazujące aktywność Czartoryskiego w innych niż polityczna dziedzinach (na przykład w zakresie szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych, zwłaszcza w południowo-zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego).

ADAM JERZY CZARTORYSKI

Czartoryski i jego obóz polityczny byli zauważani najpierw przez emigracyjnych encyklopedystów ukraińskich. W pierwszej kolejności warto wspomnieć obszerne hasło Ilii Borszczaka (Ilko/Elias Borschak) dotyczące Ukrainy w Imperium Rosyjskim w XIX i na początku XX wieku, opublikowane w wydanej w Toronto encyklopedii pod tytułem *Ukraine: A Concise Encyclopedia*⁶. Autor wspominał o działalności Hotelu Lambert i planach Michała Czaykowskiego dotyczących utworzenia niepodległej Ukrainy na Ukrainie Lewobrzeżnej w okresie wojny krymskiej⁷.

Więcej informacji o Czartoryskim pojawiło się jednak dopiero w wydanej w Detroit, a redagowanej przez Włodzimierza Kubijowicza (Wołodmyr Kubijowycz, Volodymyr Kubijovyč) *Encyklopediji ukrajinoznawstwa* (1984)⁸. Autor noty biograficznej zamieszczonej we wspomnianej encyklopedii nadmieniał o przyjaźni łączącej księcia z carem Aleksandrem I oraz o piastowanym w trakcie powstania listopadowego stanowisku prezesa Rządu Tymczasowego. Na temat emigracyjnego okresu pisano, że Czartoryski planował utworzenie państwa kozackiego na Ukrainie Nadnieprzańskiej, a w realizacji tych planów pomagali mu Michał Czaykowski i Franciszek Duchiński. Wspomniano także o publikowaniu na łamach periodyku „Trzeci Maj” informacji na temat Ukrainy. W tym samym tomie encyklopedii znalazło się też ogólne hasło o Czartoryskich, w którym wymieniono wybranych członków rodziny⁹.

O rodzinie Czartoryskich i jej najsłynniejszym przedstawicielu napisano także w wydanej już w niezależnej Ukrainie *Encyklopediji istoriji Ukrajiny*. Ihor Teslenko, autor hasła poświęconego Czartoryskim, zwrócił uwagę na pochodzenie nazwy rodu – od Czartoryska leżącego w granicach dzisiejszego obwodu rówieńskiego

⁶ E. Borschak, T. Ciuciura, *Ukraine in the Russian Empire in the Nineteenth and the Early Twentieth Centuries* [w:] *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, vol. 1, ed. V. Kubijovyč, foreword E.J. Simmons, Toronto 1963, s. 667–697. Borszczak napisał większą część hasła, w tym te partie, które dotyczyły wojny krymskiej.

⁷ Ibidem, s. 676.

⁸ *Чарторійський (Чзарторьскій) Адам* [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 10, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1984, s. 3695.

⁹ *Чарторійські, Чарториські, Чарторійські (Чзарторьскы)* [w:] *Енциклопедія українознавства...*, т. 10, s. 3695–3696.

w Ukrainie – a także pokrótce scharakteryzował wybranych przedstawicieli rodu z różnych okresów historii¹⁰. Książę Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu obszerne hasło w tejże encyklopedii poświęcił natomiast lwowski historyk Feodosij Steblij¹¹. Autor biogramu w dużej mierze powielił informacje z wydanej na emigracji encyklopedii Kubijowicza, ale dodał też parę nowych. Otóż hasło zawiera podstawowe wiadomości na temat „rosyjskiego” okresu życia, uczestnictwa w obradach kongresu wiedeńskiego, roli, jaką odegrał w trakcie powstania listopadowego, a wreszcie (najwięcej) o emigracji politycznej. Tutaj autor skupił się głównie na stronnikach księcia, Franciszku Duchyńskim i Michale Czaykowskim, oraz wizjach odbudowy Polski przy wykorzystaniu Kozaków jako sojuszników.

Szerzej osobą Czartoryskiego zainteresowano się na Ukrainie dopiero w minionym trzydziestoleciu, a więc już po uzyskaniu przez państwo ukraińskie niezależności. Szczególnie należy odnotować ustalenia lwowskiego historyka Wadyma Adadurowa, który w rozprawie kandydackiej (doktorskiej) dotyczącej stosunków francusko-austriackich i sprawy polskiej zbadał rolę Czartoryskiego w okresie napoleońskim na podstawie brulionów memorandumów księcia Adama oraz raportów policji austriackiej (przechowywanych w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie)¹².

Co ciekawe, najwięcej w historiografii ukraińskiej napisano o pobycie księcia Adama w Petersburgu i wpływie na politykę cara Aleksandra I. Pisali o tym, i to z wykorzystaniem podobnej literatury (głównie prac rosyjskich oraz starszych polskich opracowań), zwłaszcza Iwan Osypczuk i Wiktor Pawliuk. Osypczuk jest autorem tekstu o dyplomatycznej służbie księcia Adama w trakcie wojen napoleońskich¹³, a także o jego planach federacyjnych w Europie¹⁴. Wiktor Pawliuk naświetlił z kolei sylwetkę Czartoryskiego na tle polskiej szlachty Ziem Zabrzanych¹⁵, a także opisał rolę, którą książę odegrał w polityce rosyjskiej początku XIX wieku¹⁶, nie pomijając planu puławskiego ani poglądów na sprawę polską i projektu ogólnosłowiańskiej federacji¹⁷.

¹⁰ І. Тесленко, *Чорторійські, Чарторійські* [w:] *Енциклопедія історії України*, гол. ред. В. Смолій, т. 10: *Т–Я*, Київ 2013, s. 574–575.

¹¹ Ф. Стеблії, *Чарторійські (Czartoryski) Адам-Єжи* [w:] *Енциклопедія історії України...*, т. 10, s. 486–487.

¹² В. Ададуrow, *Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи Наполеонівських війн*. Дисертація кандидата історичних наук, Львів 1997, s. 48–50.

¹³ І. Осипчук, *Дипломатична позиція Адама Чарторійського в період наполеонівських війн*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” 2013, вип. 21, s. 136–143.

¹⁴ Idem, *Адам Єжи Чарторійський: ідеї європейського федералізму*, „Історична панорама. Спеціальність: Історія” 2013, вип. 16, s. 7–17.

¹⁵ В. Павлюк, *Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої*, „Український історичний журнал” 2010, вип. 3, s. 159–160.

¹⁶ Idem, *Адам Єжи Чорторійський і зовнішня політика Росії на початку XIX ст.*, Наукові записки. Серія „Міжнародні відносини” 2010, вип. 2, s. 22–32.

¹⁷ Idem, *Польське питання і слов'янська проблема у зовнішньополітичних планах Адама Чарторійського*, „Studia Politologica Ucraino-Polona” 2014, s. 255–261.

Ważnym wątkiem w ukraińskiej historiografii jest rola Polaków w rozwoju szkolnictwa na ziemiach ukraińskich w XIX wieku, w czym szczególnie udział mieli Adam Czartoryski oraz Tadeusz Czacki. Najwięcej zajmowała się tym tematem Natalija Sejko, autorka monografii pod tytułem *Polśke szkilnyćtwo na Wołyni u XIX – perszij połowyni XX st.*¹⁸, ale także innych opracowań książkowych i artykułów naukowych, opartych na materiale archiwalnym. Warto też wspomnieć bardziej ogólne artykuły innej żytomierskiej badaczki, Nataliji Rudnyćkiej, poświęcone edukacji na Wołyniu. W jednym z tekstów badaczka opisała reformę oświaty na Ziemiach Zabrzanych i wpływ na nią księcia Czartoryskiego oraz Tadeusza Czackiego¹⁹. O dokonaniach Adama Czartoryskiego w dziedzinie oświaty pisał również Jurij Poliszczuk w artykule poświęconym walce caratu z polskim szkolnictwem²⁰ oraz Arkadij Tkaczuk w tekście dotyczącym rzymskokatolickich szkół parafialnych na Ukrainie Prawobrzeżnej w pierwszej ćwierci XIX wieku²¹. Adama Czartoryskiego jako kuratora nie wymienia natomiast w ogóle W. Pawlenko, autor opracowania na temat działalności wołyńskich pedagogów na Ukrainie²².

Rolą Czartoryskiego jako prezesa Rządu Tymczasowego w trakcie powstania listopadowego badacze ukraińscy również się interesowali, choć w nie tak dużym stopniu jak innymi okresami jego życia. Warto tu przede wszystkim wspomnieć o monografii zbiorowej zatytułowanej *Polśke nacionalne powstannia 1830–1831 rr. na prawobereżnij Ukrajinі. Wid miřiw do faktiw. Kolektywna monohrafija* pod redakcją Ihora Krywoszeji i Norberta Morawca²³. Wydawnictwo to jest owocem współpracy badaczy ukraińskich i polskich z wielu ośrodków naukowych. O zainicjowaniu przez księcia Adama opracowania projektu nowej konstytucji w trakcie powstania listopadowego pisała w omawianym tomie Oksana Karlina²⁴, a o akcji dyplomatycznej arystokraty, mającej na celu osadzenie na polskim tronie Habsburga, wspominał Ihor Fycyk²⁵.

¹⁸ Н. Сейко, *Польське шкільництво на Волині у XIX – першій половині XX ст. Монографія*, Житомир 2002.

¹⁹ Н. Рудницька, *Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя)*, „Intermarum: історія, політика, культура” 2015, вип. 2, s. 40–57.

²⁰ Ю. Поліщук, *Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття)*, „Наукові Записки Інституту Політичних і Етнонаціональних Досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України” 2007, вип. 33, s. 10–11, 15.

²¹ А. Ткачук, *Римо-католицькі парафіяльні школи в системі освіти на Правобережній Україні першої чверті XIX століття*, „Rocznik Lubelski” 2016, t. 42, s. 33–41.

²² Рог. В. Павленко, *Діяльність педагогів-іноземців на Волині (XIX – початок XX століття). Навчально-методичний посібник*, Житомир 2009.

²³ *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. Від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017.

²⁴ О. Карліна, *Конституційна проблема під час Листопадового повстання [w:] Польське національне повстання...*, s. 204.

²⁵ І. Фицик, *Листопадове польське повстання 1830–1831 років у „Записках” Михайла Чайковського [w:] Польське національне повстання...*, s. 65.

Ukraińska historiografia interesowała się jednak przede wszystkim okresem emigracyjnym w życiu Adama Czartoryskiego. Tu szczególne znaczenie miało dostrzeżenie roli polskich emigrantów polistopadowych w rozwijaniu i popularyzacji w Europie Zachodniej studiów nad Słowiańszczyzną, której nieodłączną część stanowiła Ukraina. Jeszcze w latach 40.–50. XX wieku wspomniany już Ilko Borszczak²⁶, ukraiński publicysta emigracyjny w Paryżu, chociaż nie był historykiem z wykształcenia, to jako pierwszy zwrócił uwagę na Czartoryskiego i jego środowisko, zapewne pozostając pod wrażeniem przedwojennej polemiki Handelsmana i Doroszenki.

W 1945 roku opublikował on artykuł dotyczący ukraińskiej Cerkwi greckokatolickiej w Paryżu, ale *de facto* był to tekst quasi-biograficzny o ojcu Hipolicie Terleckim²⁷. Znalazły się w nim także bardzo krytyczne opinie na temat polityki księcia Adama. Borszczak uważał lidera polskiej emigracji za wroga „ukraińskiej niezależności i suwerenności”, który sprawą ukraińską interesował się tylko wtedy, gdy dało się ją wykorzystać przeciwko Rosji. Ukraiński publicysta pisał, że żadne próby robienia z Czartoryskiego przyjaciela ukraińskości (oryg. *українство*) nie zmieniają faktu, że rozumiał on ową ukraińskość inaczej niż „prawdziwi ukraińscy patrioci”. Zdaniem Borszczaka książę Adam, śladem króla Zygmunta III Wazy, dążył do zaprowadzenia unii Kościołów, by doprowadzić do „spolszczenia Zachodniej Ukrainy i przyłączenia Prawobrzeża [Ukrainy Prawobrzeżnej – A.Ś.] do ewentualnego państwa polskiego”²⁸. Parę lat później Borszczak opisał szerzej zagadnienie studiów słowiańskich we Francji na przestrzeni ponad stu lat, od 1840 do 1950 roku, uwzględniając w nich rolę między innymi Adama Mickiewicza oraz Adama Czartoryskiego²⁹. Zaslugą Borszczaka, mimo krytycznego stosunku do polskich elit emigracyjnych, było zwrócenie uwagi ukraińskiej nauki na ten aspekt historii. Niewątpliwie publicystyka wspomnianego autora zainspirowała w późniejszych latach badacza ukraińskiej kultury politycznej Iwana Łysiaka-Rudnickiego (Ivan Lysiak-Rudnytsky), o którym w dalszej partii niniejszego tekstu.

Głębszy i bardziej wyważony namysł nad znaczeniem słowiańskich zainteresowań Hotelu Lambert, w tym sprawą ukraińską, zawdzięcza najnowszą ukraińska nauka Feodosijowi Steblijowi. Autor ten opublikował w „Krakowskich Zeszytach Ukrainoznawczych” w 1997 roku interesujący tekst³⁰. Zapoznawszy się z polskimi badaniami, a także posiłkując się materiałami z archiwów lwowskich, nie tyle zarysował cele „polityki ukraińskiej” czy też – patrząc szerzej – „polityki wschodniej”

²⁶ Szerzej o Borszczaku zob. В. Ададуров, *Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала. Для Баршак перед Ільком Борцаком*, „Український історичний журнал” 2020, № 6, s. 139–168.

²⁷ І. Боршак, *Українська Католицька Церква в Парижі сто років тому (з діяльності о. Терлецького)*, „Вістник Української Греко-Католицької Церкви у Франції”, 7 I 1945, ч. 1(3), s. 12–14; 28 II 1945, ч. [2(4)], s. 7–9; V 1945, ч. 3–4(5–6), s. 12–14.

²⁸ Ibidem, 7 I 1945, ч. 1(3), s. 14.

²⁹ Idem, *Слов'янські студії у Франції (1840–1950)*, „Україна: українознавство і французьке культурне життя” 1951, ч. 5, s. 312–322.

³⁰ Ф. Стеблій, *Українці – співчасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст.*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Krakівські українознавчі зошити” 1996–1997, т. 5–6, s. 261–276.

Hotelu Lambert, ile skupił się na jej wykonawcach, stronnikach księcia. Autor pisał o „bazie” w Dobrudży, skąd do Imperium Rosyjskiego wyjeżdżali emisariusze Czartoryskiego. Wspominał o osobach realizujących jego politykę. Szerzej zaprezentował działalność i twórczość literacką Michała Czaykowskiego, ale również dokonania grekokatolickiego duchownego Michała Świdzińskiego (Mychajło Swidzynskyj) – Rusina, emigranta, a przede wszystkim pomocnika Czaykowskiego, wreszcie aktywność księdza Hipolita Terleckiego, autora projektu unii obejmującej Kościoły wschodnie i katolicki. Plany Świdzińskiego i Terleckiego Steblij ocenił jako dalekosiężne, bo choć nie spełniły się w XIX wieku, to jednak doczekały się – jego zdaniem – realizacji pod koniec XX stulecia, ponieważ w 1991 roku Polska jako pierwszy kraj na świecie uznała niepodległość Ukrainy. O obu ukraińskich stronnikach Hotelu Lambert Steblij pisał później w innych tekstach, rozwijając niektóre wątki z biografii obu działaczy³¹.

MICHAŁ CZAYKOWSKI (SADYK PASZA)

Spośród wszystkich działaczy politycznych skupionych wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego najwięcej w ukraińskiej historiografii napisano o Michale Czaykowskim vel Sadyku Paszy. Warto wspomnieć, że jeszcze w latach 1891–1892 na łamach wydawanego po rosyjsku w Kijowie periodyku „Kijewskaja staryna” ukazały się w częściach *Zapysky Mychajla Czajkowskago (Sadyk-paszi)*³², dopiero parę lat później przetłumaczone na język polski³³. Następnie w 1927 roku Jewhen Rudnyckij ogłosił w języku ukraińskim pięć dokumentów otrzymanych od syna bohatera – Adama Czaykowskiego. W zbiorze tym znalazły się: życiorys Michała Czaykowskiego; spis majątków na Wołyniu, które skonfiskowano po 1831 roku; odezwa oraz list Tajnego Komitetu Patriotycznego Ukrainy i Besarabii z 16 września 1853 roku, przepisane ręką Czaykowskiego; w końcu również przepisana przez Sadyka Paszę kopia opisu pobytu hetmana Iwana Mazepy w Turcji w 1710 roku. Oprócz tego ostatniego, wszystkie dokumenty były wprowadzone do nauki po raz pierwszy³⁴. Niedługo

³¹ Ф. Стеблій, *За волю Польщі й України – етапом до Сибіру (Михайло Свідзинський – репрезентант українсько-польського політичного партнерства напередодні повстання 1846 р., „Варшавські українознавчі записки” 2003, вип. 15–16: Польсько-українські зустрічі, s. 36–51 (przedruk w: idem, *Михайло Свідзинський – репрезентант українсько-польського політичного партнерства* [w:] idem, *Галичина на перехрестях історії. Постаті*, Львів 2011, s. 119–134); idem, *Іполит Володимир Терлецький – співучасник політичних планів князя Адама Чарторийського* [w:] idem, *Галичина на перехрестях історії...*, s. 135–142.*

³² *Записки Михаила Чайковского (Садук-паши)*, „Кіевская старина” 1891, т. 32, № 1, s. 40–72; № 2, s. 254–268; № 3, s. 463–477; т. 33, № 4, s. 117–130; № 5, s. 273–287; № 6, s. 446–457; т. 34, № 7, s. 85–96; № 8, s. 195–211; № 9, s. 466–477; т. 35, № 10, s. 98–107; № 11, s. 276–291; № 12, s. 430–449; 1892, т. 38, № 8, s. 246–258; т. 39, № 10, s. 104–117.

³³ М. Czajkowski, *Ратнітники Садюка Пасю Мичала Czajkowskiego*, tłum. А.Р., Lwów 1898.

³⁴ Є. Рудницький, *До історії польського козакофільства* [w:] *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*, ред.

po edycji Rudnyckiego ukazał się artykuł Tarasa Słabczenki³⁵, który opierając się na rosyjskich dokumentach, przanalizował okoliczności ostatecznego osiedlenia się Sadyka Paszy na Ukrainie w grudniu 1872 roku, czym obalił mylną datę podawaną w literaturze (1873).

Największy oddźwięk w ukraińskiej historiografii zyskał jednak esej emigracyjnego ukraińskiego historyka, Iwana Łysiaka-Rudnickiego, opublikowany w 1984 roku³⁶. Badacz opisywał Czaykowskiego w szerszym kontekście polskiego ukrajinofilstwa, rozumianego jako dziedzictwo idei niezrealizowanej unii hadziackiej, która dowartościowywała ruski komponent w ramach Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. Łysiak-Rudnicki dogłębnie przeanalizował światopogląd Czaykowskiego i jego plany. Wykazał jego związki z księciem Adamem Czartoryskim, którego miał – zdaniem Rudnickiego – postrzegać jako Rusina i spadkobiercę litewsko-ruskiej dynastii. W planie wywołania antyrosyjskiej rewolty przy użyciu Kozaków – w przeciwieństwie do polskich historyków uważających działania Czaykowskiego za „chimeryczne” – widział pewną szansę powodzenia, wszak wojna krymska była jedyną w XIX wieku kampanią zakończoną klęską Rosji. Zdaniem Łysiaka-Rudnickiego o niepowodzeniu planów Czaykowskiego zadecydował fakt, że Anglicy i Francuzi nie wyszli poza front krymski, stąd ziemie naddunajskie, gdzie swoją akcję rozwijał Sadyk Pasza, nie odegrały żadnej roli w konflikcie zbrojnym. Historyk wskazywał jednak na dwie słabości Czaykowskiego: anachroniczny sposób uprawiania polityki rodem z XVII wieku oraz próbę pogodzenia interesów polskich i ukraińskich, co było niemożliwe, gdyż – zdaniem badacza – rewolta ludowa, gdyby się powiodła, na pewno obróciłaby się przeciwko polskiej szlachcie.

Najwięcej jednak na rzecz poszerzenia wiedzy o Sadyku Paszy na Ukrainie zrobił w ostatnich latach Wołodmyr Połtorak związany z Odeskim Uniwersytetem Narodowym im. I. Miecznikowa. W 2010 roku opublikował tekst poświęcony dokumentom na temat Czaykowskiego, zebranych w Państwowym Archiwum Obwodu Odeskiego³⁷, a następnie przetłumaczył na język ukraiński i wydał imienny spis żołnierzy pułku Kozaków³⁸. W 2012 roku ukazał się jego artykuł poświęcony służbie Sadyka Paszy w tureckiej armii³⁹. Dalsze badania autor prowadził już w Turcji, czego owocem było wydanie artykułu omawiającego 62 dokumenty dotyczące wojsk kozackich

М. Грушевський, кн. 1: *Записок б. Историчної Секції Українського Наукового Товариства в Києві, т. XXIV*, Київ 1927, s. 62–66.

³⁵ Т. Слабченко, *Коли повернув на Україну Садик-Паша?*, „Записки історично-філологічного відділу ВУАН” 1929, кн. 25, s. 281–284.

³⁶ I.L. Rudnytsky, *Michal Czajkowski's Cossack Project During the Crimean War: An Analysis of Ideas* [w:] idem, *Essays in Modern Ukrainian History*, ed. P.L. Rudnytsky, Edmonton 1987, s. 173–186; І. Лисьяк-Рудницький, *Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей* [w:] idem, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, s. 251–264.

³⁷ В. Полторак, *Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області*, „Чорноморська минувшина” 2010, вип. 5, s. 141–145.

³⁸ Idem, „Список іменний корпусу козаків оттоманських”. 1857 р., „Чорноморська минувшина” 2011, № 6, s. 114–128.

³⁹ Idem, *Михайло Чайковський і Козак-Алай в османській армії (1853–1877 рр.)*, „Записки історичного факультету” 2012, № 23, s. 195–209.

w imperium osmańskim z lat 1853–1862, a znajdujące się w Państwowym Archiwum Osmańskim w Stambule⁴⁰.

Na marginesie należy stwierdzić, że ukraińscy literaturoznawcy analizowali także literacką twórczość Michała Czajkowskiego. Szczegółowy opis jego twórczości dał Wołodmyr Jerszow⁴¹. Natalija Ciołyk z Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki dokonała zaś analizy portretów wybranych bohaterów literackich z jego utworów⁴². Swoistą ciekawostką na ukraińskim rynku wydawniczym jest powieść *Otaman Czajka* napisana przez Iwana Korsaka na podstawie życiorysu Sadyka Paszy i opublikowana w Kijowie w 2010 roku⁴³.

HIPOLIT TERLECKI

Druga postać przez pewien czas związana z obozem księcia Adama Czartoryskiego, o której rozpisuje się ukraińska historiografia, to Hipolit Terlecki (Ipolyt Terlećkyj) – medyk, powstaniec listopadowy, emigrant polityczny, a wreszcie teolog i konwertyta na obrządek wschodni. Nie licząc popularnego tekstu Ilii Borszczaka o Terleckim⁴⁴, najdokładniej postać tego księdza przedstawił Iwan Łysiak-Rudnicki. Badacz najpierw poświęcił duchownemu wystąpienie na konferencji zorganizowanej przez Ukraińskie Towarzystwo Historyczne w Winnipeg w 1972 roku, którego streszczenie zostało opublikowane w emigracyjnym czasopiśmie ukraińskim „Ukrainśkyj istoryk”⁴⁵, następnie zaś napisał obszerny tekst, gruntownie zgłębiający nie tylko życiorys duchownego, ale przede wszystkim jego poglądy⁴⁶. Łysiak-Rudnicki zwrócił uwagę na dwukrotną i podwójną zarazem konwersję Terleckiego: z polskiego szlachcica i rzymskiego katolika stał się on najpierw Ukraińcem obrządku unickiego, by pod koniec życia przejść na rosyjską stronę i przyjąć prawosławie. Opisując emigracyjny epizod w życiu Terleckiego, Łysiak-Rudnicki zwrócił uwagę na jego związki z Michałem Czajkowskim oraz Franciszkiem Duchinińskim, a także szczegółowo opisał poglądy religijne i ogólnosłowiańskie zawarte w jego pismach.

⁴⁰ Idem, *Історія „Османських козаків” за матеріалами Державного Османського архіву (Vaşbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi)*, „Чорноморська минувшина” 2019, № 14, s. 133–140.

⁴¹ В. Єршов, *Особливості мемуаризації простору правобережної України у творчості Міхала Чайковського*, „Волинь-Житомирщина” 2008, № 18, s. 32–53.

⁴² Н. Цьолик, *Романтичний етногерой у творчості Михайла Чайковського*, „Київські полоністичні студії” 2011, т. 18, s. 181–184.

⁴³ І. Корсак, *Отаман Чайка. Роман*, Київ 2010.

⁴⁴ І. Борщак, *Українська Католицька Церква...*

⁴⁵ I.L. Rudnytsky, *Hypolite Vladimir Terlecki* [w:] idem, *Essays in Modern Ukrainian History*, s. 143–172; І. Лисяк-Рудницький, *Іполіт Володимир Терлецький – забутий церковно-громадський діяч і політичний мислитель XIX ст.*, „Український історик. Журнал Українського історичного товариства” 1973, т. 3–4 (39–40), s. 157–160.

⁴⁶ І. Лисяк-Рудницький, *Іполіт Володимир Терлецький* [w:] idem, *Історичні есе*, т. 1, s. 221–249.

Jednym z ciekawszych wątków opracowania są rozważania autora na temat możliwości umiejscowienia postaci Terleckiego i jego dzieł w ukraińskim projekcie narodotwórczym XIX wieku. W tym celu badacz porównał głoszone przez Terleckiego idee z programem kijowskiego Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego, o którym – swoją drogą – duchowny wiedział jedynie dzięki Franciszkowi Duchieńskiemu. Porównanie to historyk skwitował negatywnym wnioskiem, wykazując znaczące różnice między badanymi ideami. Otóż Terleckiego – w przeciwieństwie do członków Bractwa – uznał za przedstawiciela nowoczesnej inteligencji ukraińskiej. Zwracał uwagę na głoszony przez niego pogląd, że Ukraina stanowi podmiot odrębny od Rosji i Polski, a poza tym to ona, a nie Rosja, jest dziedzicem średniowiecznej Rusi Kijowskiej. Zwrócił też uwagę, że o „zapomnieniu” osoby Terleckiego zdecydowało jego ostateczne przejście na stronę rosyjską.

Kolejnym historykiem, który starał się przeanalizować życiowe wybory Terleckiego, był Feodosij Steblij. W tekście *stricte* poświęconym ruskiemu duchownemu i jego związkom z Czartoryskim⁴⁷ zbadał, co skłoniło działacza do przejścia z obozu demokratycznego do konserwatywnego. Następnie uczony przedstawił, jak Terlecki stał się wykonawcą poleceń Michała Czajkowskiego w trakcie Wiosny Ludów. Misja księdza w Galicji – zdaniem Steblija – miała być z kolei związana z próbą pozyskania wschodniogaliczyjskich ziemian (Sapiehów, Sanguszków) do ruchu ogólnosłowiańskiego. Autor wykazał, że Terlecki otrzymał wówczas także pisma od księcia Czartoryskiego, by namawiać ruskich działaczy narodowych do dbania o wspólne interesy „Polski i Ukrainy”. Publikację duchownego zatytułowaną *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich* (Paryż 1849) odbierał jako głos wyrażający „polską w duchu koncepcję Adama Czartoryskiego”. Steblij uważał, że wyrażone w tej broszurze deklaracje o niezależności Ukrainy postawiły go w jednym rzędzie z innymi ruskimi, a nawet ogólnosłowiańskimi myślicielami tego czasu. Przyczyn opuszczenia Paryża w 1855 roku przez Terleckiego i porzucenia paryskiego seminarium badacz upatrywał w oskarżeniach o panslawizm, które stawiali ruskiemu duchownemu polscy emigranci. Historyk nie skomentował przejścia Terleckiego do obozu rosyjskiego pod koniec życia, natomiast ocenił jego działalność jako „jeszcze jeden wzorzec ukraińsko-polskiej współpracy na gruncie uznania wspólnoty interesów polskiego i ukraińskiego narodu co do wywalczenia narodowej wolności [...]”⁴⁸.

Ustalenia Steblija dotyczące życiorysu Terleckiego dopełnił lwowski historyk Ostap Sereda w tekście opublikowanym na łamach „Ukrajiny moderny” w 2000 roku⁴⁹. Postawił on sobie za cel przede wszystkim opis jego pobytu w monarchii habsburskiej w latach 1857–1872, a więc już po wyjściu spod wpływów polskiej emigracji. Zresztą badacz wykazał, że w artykule opublikowanym na łamach lwowskiego „Słowa”, a zatytułowanym *De-neszczo o ruskoj narodnosti* (Co nieco o ruskiej narodowości), Terlecki wyraźnie zdystansował się od głoszonych przez siebie

⁴⁷ Ф. Стеблій, *Іполит Володимир Терлецький – співучасник політичних планів...*

⁴⁸ Ibidem, s. 141.

⁴⁹ О. Серєда, *Аенігма амбулans: о. Володимир (Іполит) Терлецький і „руська народна ідея” в Галичині*, „Україна модерна” 2000, ч. 4–5, s. 81–104.

jeszcze w 1849 roku w *Słowie Rusina...* poglądów o konieczności sojuszu Rusi z Polską. W nowym tekście duchowny polemizował z Polakami głoszącymi, że Ruś jest częścią Polski, a ruska mowa – polskim dialektem. Dalszą część tekstu Sereda poświęcił drobiazgowemu przeanalizowaniu aktywności Terleckiego w Galicji. Uważał, że światopogląd działacza uformował się pod wpływem polskiego romantyzmu, z czasem jednak duchowny przeszedł na pozycje antypolskie i prorosyjskie.

Ustalenia poczynione przez Łysiaka-Rudnickiego, Steblija i Seredę postarał się scalić i pogłębić poprzez analizę szerokiego materiału źródłowego, zarówno archiwalnego, jak i prasy czy korespondencji, Ihor Rajkiwśkyj⁵⁰. W swoim artykule nie tylko dokładnie opisał sygnalizowane przez poprzedników wątki, ale także przedstawił słabo – jak dotychczas – przebadaną sprawę pobytu Terleckiego w Imperium Rosyjskim i kwestię jego współpracy z innymi galicyjskimi rusofilami. Współpraca archimandryty z księciem Czartoryskim została jednak potraktowana marginalnie.

FRANCISZEK DUCHIŃSKI

Kolejnym współpracownikiem księcia Adama Czartoryskiego, który zwrócił większą uwagę ukraińskich historyków, jest Franciszek Duchiniński, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, etnograf, emigrant, współtwórca emigracyjnej gazety „Trzeci Maj”, a przede wszystkim ukrainofil i twórca teorii o turańskim pochodzeniu Rosjan. O tej nietuzinkowej postaci, głównie z racji jej przychylnego stosunku do Ukraińców i głoszenia odrębności Ukrainy od Rosji, pisano w ukraińskiej literaturze przedmiotu jeszcze w latach 30. XX wieku. Pierwszy obszerny tekst na temat Duchinińskiego, choć niemający aparatu naukowego, został opublikowany w odcinkach w gazecie codziennej „Diło” we Lwowie. Jego autorem był lwowski historyk literatury Mychajło Wozniak⁵¹. Badacz omówił główne tezy zawarte w wybranych pracach Duchinińskiego, jak również opracowania poświęcone etnografowi.

W 1953 roku Ilko Borszczak, publikując na łamach emigracyjnego periodyku „Ukrajina” wrażenia ze spacerów po Paryżu, w jednym z odcinków swojego cyklu poświęcił sporo uwagi Franciszkowi Duchinińskiemu⁵². Rozpoczął od wezwania, by każdy Ukrainiec poznał osobę Duchinińskiego. Przytaczał relację polskiego etnografa, który jeszcze w 1846 roku, występując na jednym z zebrań w sprawie ukraińskiej, miał pozyskać przychylność księcia Adama Czartoryskiego. Borszczak w dalszej części tekstu omówił ważniejsze myśli zawarte w pismach Duchinińskiego, zwłaszcza

⁵⁰ І. Райківський, *Ідейні погляди ченця Гошівської обителі Володимира (Іполита) Терлецького*, „Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства” 2017–2018, вип. 7–8, s. 97–124.

⁵¹ М. Возняк, *Під хаслом: „На Дніпро! На Дніпро! До Києва!”*, „Діло”, 12 IV 1935, № 96, s. 4; 13 IV 1935, № 97, s. 4–5; 14 IV 1935, № 98, s. 4; 16 IV 1935, № 100, s. 4; 17 IV 1935, № 101, s. 4.

⁵² І. Борщак, *Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки. Латинський квартал. IX. Францішек Духинський*, „Україна. Українознавство і французьке культурне життя” 1953, ч. 9, s. 701–709.

ogłaszanych drukiem na łamach „Trzeciego Maja”, podkreślając te zwroty, które odnosiły się do Ukrainy. Wywód zakończył konkluzją, że to dzięki pracom Polaka i jego zwolenników nad Sekwaną francuskie ministerstwo oświaty (Ministerstwo Spraw Kościelnych i Oświecenia Publicznego) zabroniło w 1863 roku w szkołach propagować panslawizm. Do publikacji Borszczaka dołączono fotografię grobu Duchinińskiego znajdującego się na cmentarzu Les Champeaux w Montmorency i transkrypcję epigramu, który sporządzono w języku ruskim alfabetem polskim.

Najobszerniej na temat etnografa wypowiedział się cytowany już wielokrotnie Iwan Łysiak-Rudnicki⁵³. W swoim artykule przeanalizował on przede wszystkim treść dzieł Duchinińskiego, by zrekonstruować jego ważniejsze poglądy. Omówił między innymi analizowaną przez polskiego emigranta kwestię turańskiego pochodzenia Rosjan oraz głoszoną przez niego potrzebę scalenia historii Polski z historią Litwy i Rusi, a także odwoływania się do idei unii hadziackiej. Podkreślał, że Duchiniński był prawdziwie zainteresowany ukraińskim odrodzeniem narodowym i jako pierwszy na emigracji pisał o Bractwie Cyrylo-Metodiańskim. Opisał początkowe zainteresowanie francuskiej nauki Duchinińskim, a następnie jego osłabienie, które nastąpiło wskutek czynników zewnętrznych, to jest klęski Francji w wojnie z Niemcami i konieczności reorientacji francuskiej polityki z antyrosyjskiej na prorosyjską, do której twórczość Duchinińskiego nie pasowała. Łysiak-Rudnicki uważał go za Polaka ukrajinofila, który jednak nie przeszedł na ukraińską stronę, choć podkreślał pewną lojalność wobec Ukrainy. Najciekawsze jednak ustalenia badacza dotyczyły próby konfrontacji poglądów Duchinińskiego z zapatrywaniami Mykoły Kostomarowa i Myhajła Drahomanowa, którzy stali na zupełnie innych stanowiskach aniżeli Polak.

Na koniec warto wspomnieć jeszcze o badaczu wątków ukraińskich we francuskiej oraz niemieckiej historii intelektualnej od XVIII wieku do I wojny światowej, Heorhiju Potulnyckim⁵⁴. Badacz ten wykazał zainteresowanie dwóch intelektualistów okresu II Cesarstwa Francuskiego – redaktora pisma „La Partie” Theodore’a Casimira Delamarre’a oraz historyka Auguste’a Viquesnela – pracami Duchinińskiego na temat pochodzenia Rusinów, Polaków i Rosjan⁵⁵.

⁵³ I.L. Rudnytsky, *Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian Political Thought*, „Harvard Ukrainian Studies” 1979–1980, vol. 3–4, pt. 2, s. 690–705; I. Лисьяк-Рудницький, *Франтішек Духінський і його вплив на українську політичну думку* [w:] idem, *Історичні есе*, т. 1, s. 265–279.

⁵⁴ H. Potulnytskyi, *Position of Ukraine Between Poland and Russia in the Narratives of French and German Intellectual History from the End of the 18th Century until the End of The First World War: Towards Theoretical, Methodological, Conceptual, and Source Aspects* [w:] *Омельян Прицак: Життєпис. Спадіщина. Наукові інтереси. До 100-річчя від дня народження. Збірник наук. праць*, упоряд. Т. Сидорчук, Київ 2021, s. 244–273.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 259–260.

PODSUMOWANIE

Reasumując, należy podkreślić, że ukraińska nauka zajmowała się życiorysem oraz działalnością kulturalną i polityczną Adama Czartoryskiego raczej w ograniczonym zakresie, a jeśli już, to przeważnie w kontekście znaczenia poczynań księcia i jego środowiska dla realizacji interesów ukraińskich czy – szerzej – ukraińskiego projektu narodowego. Nie licząc autorów not encyklopedycznych, ukraińskich uczonych bardziej interesowały wybrane wątki z jego życia, w tym zwłaszcza pobyt na dworze cara Aleksandra I czy wpływ na rozwój szkolnictwa na ziemiach ukraińskich w ramach Wileńskiego Okręgu Naukowego. Choć wiele z tych prac opiera się przeważnie na literaturze przedmiotu, w mniejszym zaś stopniu na archiwaliach, poszerzają one jednak polską perspektywę o nowe konteksty. Najmniej interesowano się na Ukrainie aktywnością polityczną Czartoryskiego w trakcie powstania listopadowego. Wątek ten był w zasadzie zaledwie wspomniany przez badaczy ukraińskich. Nieco więcej uwagi poświęcono natomiast okresowi emigracyjnemu, ale raczej ze względu na pojawienie się kwestii ukraińskiej jako elementu politycznych planów snutych przez księcia Adama w Europie w kontekście całej Słowiańszczyzny.

Największym zainteresowaniem ukraińskiej nauki cieszyli się zaangażowani w kwestię ukraińską wybrani stronnicy Czartoryskiego: Michał Czaykowski, Hipolit Terlecki i Franciszek Duchński. Ich poglądom szczególnie dużo uwagi poświęcili w pierw emigracyjni badacze ukraińscy (Iwan Łysiak-Rudnicki), a następnie historycy w niezależnej już Ukrainie, podkreślając ukraińskie aspekty polityki wschodniej Hotelu Lambert.

Oceny księcia i jego polityki dokonywane przez ukraińską historiografię były zróżnicowane, na co miały wpływ czas i miejsce powstawania poszczególnych prac. Ukraińska diaspora początkowo sceptycznie postrzegала politykę lidera polskiej emigracji (Ilia Borszczak), z kolei współczesna nauka ukraińska zaczęła doceniać jego zaangażowanie w kwestię ukraińską (Feodosij Steblij). Wszak Czartoryski i jego stronnicy działali na rzecz budowy podmiotowości ukraińskiej (choćby tylko w obrębie części ziem ukraińskich) o wiele wcześniej niż sami Rusini podjęli się działań na tym polu.

Warto też nadmienić, że w ostatnich dekadach, a zwłaszcza w XXI wieku, ukraińscy historycy zaczęli wychodzić w swoich ocenach poza schemat myślenia o księciu wyłącznie w kategoriach znaczenia jego polityki dla ukraińskich interesów narodowych. Nowe ustalenia ukraińskich uczonych, zwłaszcza opierające się na dokumentach znajdujących się w archiwach na Ukrainie, dają nadzieję na wprowadzenie do nauki niewyeksplloatowanych wciąż źródeł. Na większe zainteresowanie czekają również dawne rezydencje rodu Czartoryskich, znajdujące się w granicach Ukrainy.

BIBLIOGRAFIA

- Borschak E., Ciuciura T., *Ukraine in the Russian Empire in the Nineteenth and the Early Twentieth Centuries* [w:] *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, vol. 1, ed. V. Kubijovyč, foreword E.J. Simmons, Toronto 1963, s. 667–697.
- Czajkowski M., *Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego*, tłum. A.P., Lwów 1898.
- Doroszenko D., *Ukraińska polityka księcia Adama Czartoryskiego. Na marginesie książki Marcelego Handelsmana*, Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską (*Warszawa 1937. Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, tom XXXVI*), „Przeгляд Współczesny” 1939, t. 68, s. 130–144.
- Handelsman M., *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*, Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, t. 35, Seria Prac Komisji dla Badań Zagadnień Polsko-Ukraińskich, z. 3, Warszawa 1937.
- Potulnytskyi H., *Position of Ukraine Between Poland and Russia in the Narratives of French and German Intellectual History from the End of the 18th Century until the End of The First World War: Towards Theoretical, Methodological, Conceptual, and Source Aspects* [w:] *Омелян Прицак: Життєпис. Спадіщина. Наукові інтереси. До 100-річчя від дня народження. Збірник наук. праць*, упоряд. Т. Сидорчук, Київ 2021, s. 244–273.
- Rudnytsky I.L., *Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian Political Thought*, „Harvard Ukrainian Studies” 1979–1980, vol. 3–4, pt. 2, s. 690–705.
- Rudnytsky I.L., *Hipolit Vladimir Terlecki* [w:] I.L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History*, ed. P.L. Rudnytsky, Edmonton 1987, s. 143–172.
- Rudnytsky I.L., *Michal Czajkowski's Cossack Project During the Crimean War: An Analysis of Ideas* [w:] I.L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History*, ed. P.L. Rudnytsky, Edmonton 1987, s. 173–186.
- Ададуrow В., *Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала. Ілля Баршак перед Ільком Борщакoм*, „Український історичний журнал” 2020, № 6, s. 139–168.
- Ададуrow В., *Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи Наполеонівських війн. Дисертація кандидата історичних наук*, Львів 1997.
- Борщак І., *Слов'янські студії у Франції (1840–1950)*, „Україна: українознавство і французьке культурне життя” 1951, ч. 5, s. 312–322.
- Борщак І., *Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки. Латинський квартал. ІХ. Францішек Духінський*, „Україна. Українознавство і французьке культурне життя” 1953, ч. 9, s. 701–709.
- Борщак І., *Українська Католицька Церква в Парижі сто років тому (з діяльності о. Терлецького)*, „Вістник Української Греко-Католицької Церкви у Франції”, 7 I 1945, ч. 1(3), s. 12–14; 28 II 1945, ч. [2(4)], s. 7–9; V 1945, ч. 3–4(5–6), s. 12–14.
- Возняк М., *Під хаслом: „На Дніпро! На Дніпро! До Києва!”*, „Діло”, 12 IV 1935, № 96, s. 4; 13 IV 1935, № 97, s. 4–5; 14 IV 1935, № 98, s. 4; 16 IV 1935, № 100, s. 4; 17 IV 1935, № 101, s. 4.
- Гербільський Г., *Передова суспільна думка в Галичині (30-і – середина 40-х років ХІХ століття)*, Львів 1959.
- Гербільський Г., *Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ ст. (до 1848 р.)*, Львів 1964.

- Єршов В., *Особливості мемуаризації простору правобережної України у творчості Міхала Чайковського*, „Волинь-Житомирщина” 2008, № 18, s. 32–53.
- Записки Михаила Чайковского (Садък-паши)*, „Кіевская старина” 1891, т. 32, № 1, s. 40–72; № 2, s. 254–268; № 3, s. 463–477; т. 33, № 4, s. 117–130; № 5, s. 273–287; № 6, s. 446–457; т. 34, № 7, s. 85–96; № 8, s. 195–211; № 9, s. 466–477; т. 35, № 10, s. 98–107; № 11, s. 276–291; № 12, s. 430–449; 1892, т. 38, № 8, s. 246–258; т. 39, № 10, s. 104–117.
- Карліна О., *Конституційна проблема під час Листопадового повстання* [w:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. Від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017, s. 197–206.
- Корсак І., *Отаман Чайка. Роман*, Київ 2010.
- Лисяк-Рудницький І., *Іполит Володимир Терлецький* [w:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, s. 221–249.
- Лисяк-Рудницький І., *Іпотій Володимир Терлецький – забутий церковно-громадський діяч і політичний мислитель XIX ст.*, „Український історик. Журнал Українського історичного товариства” 1973, т. 3–4 (39–40), s. 157–160.
- Лисяк-Рудницький І., *Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей* [w:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, s. 251–264.
- Лисяк-Рудницький І., *Франтішек Духінський і його вплив на українську політичну думку* [w:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, s. 265–279.
- Осипчук І., *Адам Єжи Чарторийський: ідеї європейського федералізму*, „Історична панорама. Спеціальність: Історія” 2013, вип. 16, s. 7–17.
- Осипчук І., *Дипломатична позиція Адама Чарторийського в період наполеонівських війн*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” 2013, вип. 21, s. 136–143.
- Павленко В., *Діяльність педагогів-іноземців на Волині (XIX – початок XX століття)*. *Навчально-методичний посібник*, Житомир 2009.
- Павлюк В., *Адам Єжи Чарторийський і зовнішня політика Росії на початку XIX ст.*, Наукові записки. Серія „Міжнародні відносини” 2010, вип. 2, s. 22–32.
- Павлюк В., *Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої*, „Український історичний журнал” 2010, вип. 3, s. 154–165.
- Павлюк В., *Польське питання і слов’янська проблема у зовнішньополітичних планах Адама Чарторийського*, „Studia Politologica Ucraino-Polona” 2014, s. 255–261.
- Поліщук Ю., *Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття)*, „Наукові Записки Інституту Політичних і Етнонаціональних Досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України” 2007, вип. 33, s. 6–21.
- Полтораєк В., *Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області*, „Чорноморська минувшина” 2010, вип. 5, s. 141–145.
- Полтораєк В., *Історія „Османських козаків” за матеріалами Державного Османського архіву (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi)*, „Чорноморська минувшина” 2019, № 14, s. 133–140.
- Полтораєк В., *Михайло Чайковський і Козак-Алай в османській армії (1853–1877 рр.)*, „Записки історичного факультету” 2012, № 23, s. 195–209.
- Полтораєк В., „Список іменний корпусу козаків оттоманських”. 1857р., „Чорноморська минувшина” 2011, № 6, s. 114–128.

- Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. Від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017.
- Райківський І., *Ідейні погляди ченця Гошівської обителі Володимира (Іполита) Терлецького*, „Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства” 2017–2018, вип. 7–8, s. 97–124.
- Рудницька Н., *Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в ХІХ ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя)*, „Intermarum: історія, політика, культура” 2015, вип. 2, s. 40–57.
- Рудницький Є., *До історії польського козакофільства [w:] За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття*, ред. М. Грушевський, кн. 1: *Записок 6. Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Києві, т. XXIV*, Київ 1927, s. 62–66.
- Сейко Н., *Польське шкільництво на Волині у ХІХ – першій половині ХХ ст. Монографія*, Житомир 2002.
- Середа О., *Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький і „руська народна ідея” в Галичині*, „Україна модерна” 2000, ч. 4–5, s. 81–104.
- Слабченко Т., *Коли повернув на Україну Садик-Паша?*, „Записки історично-філологічного відділу ВУАН” 1929, кн. 25, s. 281–284.
- Стеблій Ф., *За волю Польщі й України – етапом до Сибіру (Михайло Свідзинський – репрезентант українсько-польського політичного партнерства напередодні повстання 1846 р.)*, „Варшавські українознавчі записки” 2003, вип. 15–16: *Польсько-українські зустрічі*, s. 36–51.
- Стеблій Ф., *Іполит Володимир Терлецький – співучасник політичних планів князя Адама Чарторійського [w:] Ф. Стеблій, Галичина на перехрестях історії. Постаті*, Львів 2011, s. 135–142.
- Стеблій Ф., *Михайло Свідзинський – репрезентант українсько-польського політичного партнерства [w:] Ф. Стеблій, Галичина на перехрестях історії. Постаті*, Львів 2011, s. 119–134.
- Стеблій Ф., *Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторійського щодо Росії в 40-х рр. ХІХ ст.*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Краківські українознавчі зошити” 1996–1997, т. 5–6, s. 261–276.
- Стеблій Ф., *Чарторійські (Czartoryski) Адам-Єжи [w:] Енциклопедія історії України*, гол. ред. В. Смолій, т. 10: *Т–Я*, Київ 2013, s. 486–487.
- Тесленко І., *Чорторійські, Чарторійські [w:] Енциклопедія історії України*, гол. ред. В. Смолій, т. 10: *Т–Я*, Київ 2013, s. 574–575.
- Ткачук А., *Римо-католицькі парафіяльні школи в системі освіти на Правобережній Україні першої чверті ХІХ століття*, „Rocznik Lubelski” 2016, т. 42, s. 33–41.
- Фицик І., *Листопадове польське повстання 1830–1831 років у „Записках” Михайла Чайковського [w:] Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. Від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017, s. 53–71.
- Цьолик Н., *Романтичний етногерой у творчості Михайла Чайковського*, „Київські полоністичні студії” 2011, т. 18, s. 181–184.
- Чарторійський (Czartoryski) Адам [w:] Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 10, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1984, s. 3695.
- Чарторійські, Чарториські, Чарторійські (Czartoryscy) [w:] Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 10, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1984, s. 3695–3696.